הרב יהודה זולדן, צדקות יהודה וישראל, שבי דרום תשע"ח, עמ' 329-318

יט

חרם צרכנים – מחאת הקוטג'

מבוא
א. הפקעת מחירים והפיקוח עליהם
ב. חרם צרכנים בהנהגת תנאים, אמוראים ופוסקי ההלכה
ג. "אדם חשוב" - פיקוח על המחירים
ד. "אדם חשוב" בזמננו
ה. חרם צרכנים - ללא צורך בהסכמה של "אדם חשוב"
1. תקנה שאין בה הפסד
2. כאשר האדם החשוב לא חיווה דעתו
ו. חתימה על עצומה - כמוה כהסכמת בני עיר?
סיכום

מבוא

בקיץ תשע"א נפתח מאבק להורדת מחירי המזון, שנקרא מאוחר יותר מחאת הקוטג'. המחאה התחילה בקריאה שנתפרסמה בפייסבוק לחתום על עצומה שלא לקנות גבינת קוטג', אם החברות המשווקות לא יורידו את המחיר. למעלה ממאה אלף איש חתמו על העצומה, ונרשמה ירידה משמעותית ברכישת גבינת קוטג', עוד לפני התאריך שנקבע להתחלת החרם. לאחר שבועיים, הודיעו החברות המשווקות מוצרי חלב על הורדת המחיר.

כל אדם יכול להחליט באופן אישי שהוא איננו מעוניין לרכוש מוצרים מחברה מסוימת מטעמים השמורים עמו. אך האם מותר לו לקרוא ולשכנע אחרים לעשות כמוהו? האם הכרזת חרם צרכנים על מוצר, או על מוצרי חברה מסוימת, מותרת על פי ההלכה? האם נכון הוא שכל מי שנראה לו שהמחיר יקר, או שהתנהלות מסוימת לא נראית לו, יארגן אחרים וישכנע אותם שלא לקנות מוצר של חברה מסוימת? מחרם שכזה נפגעים רבים. בעלי החברה, הספקים המייצרים את חומרי הגלם, עובדי החברה שלא תהיה להם עבודה או שעבודתם תפחת, למשווקים, ולגופים אחרים שקשורים לחברה.[1]

א. הפקעת מחירים והפיקוח עליהם

ההנחה בחרם שכזה הוא שהמחיר לצרכן מופקע. חז"ל ראו את תופעת הפקעת המחירים בחומרה רבה: "עוצרי פירות, ומפקיעי שערים, ומקטיני איפה, ומגדילי השקל, ומלוי בריבית, עליהם הכתוב אומר (עמוס ח, ז): 'נשבע ה' בגאון יעקב אם אשכח לנצח לכל מעשים' " (בבא בתרא צ ע"ב). "ומה ראו לומר ברכת השנים בתשיעית? אמר רבי אלכסנדרי: כנגד מפקיעי שערים, דכתיב (תהלים י, טו): 'שבור זרוע רשע' ". (מגילה יז ע"ב). יש להימנע מלגזור תענית על בצורת ביום חמישי, כדי שמוכרי המזון לא יפקיעו את המחירים לליל התענית ולקראת השבת (תענית טו ע"ב). משום כך,

[1] נעסוק אך ורק בחרם צרכנים בעקבות מחיר גבוה של מוצר. לא נעסוק בחרם בשל חילול שבת ע"י החברה, או התנהלות לא ראויה של החברה עם עובדיה, חרם מטעמים פוליטיים. ראה עוד: דב גנחובסקי, "פיקוח הבד"ץ על המחירים בשווקי ירושלים בראשית המאה", מחניים, 2 (תשנ"ב), עמ' 220-225. נושא המאמר הוא חרם צרכנים שהתקיים בירושלים בטבת תרס"ב נגד מוכרי דגים בפיקוח הבד"ץ, אך לא בשל הפקעת מחירים, אלא בשל יחס שלילי של מוכרי הדגים ליהודים ולדת היהודית.

על בית דין להתערב בחיי המסחר ולהעניש את מפקיע המחירים. כך כתב הרמב"ם (הל' גניבה ח, כ):

> חייבין בית דין להעמיד שוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך, שיהיו מחזרין על החנויות... וכל מי שמפקיע את השער ומוכר ביוקר, מכין אותו וכופין אותו ומוכר כשער השוק.

חז"ל קבעו שהרווח על מוצרי צריכה קיומיים המוגדרים כ"חיי נפש", יהיה מצומצם, עד שישית מההוצאות. וגם על כך אמור בית הדין לפקח כדברי הרמב"ם (הל' מכירה יד, א-ב):

> בית דין חייבין לפסוק השערים ולהעמיד שוטרין לכך, ולא יהיה כל אחד ואחד משתכר כל מה שירצה אלא שתות בלבד יפסקו להם בשכרם. ולא ישתכר המוכר יתר על שתות. במה דברים אמורים? בדברים שיש בהם חיי נפש, כגון: יינות שמנים וסלתות.

לא ברור האם גבינות בכלל, וגבינת קוטג' בפרט, נחשבות "חיי נפש", עם זאת ברור שמדובר על מוצרים שרבים מתייחסים אליהם כמזון בסיסי. מכל מקום, בית הדין המקומי היה הגוף שפיקח על יושר והגינות בחיי המסחר, וגם על רמת המחירים. לבית הדין היו סמכויות אכיפה וענישה מרחיקות לכת.[2]

ב. חרם צרכנים בהנהגת תנאים, אמוראים ופוסקי ההלכה

אחד הכלים להתמודדות עם הפקעת מחירים הוא חרם צרכנים. חרם מסוג זה מופיע במשנה ובגמרא. רבן שמעון בן גמליאל דרש ממוכרי יונים שיורידו את המחיר, שאם לא כן הוא יפטור את מביאות הקרבן באופן מסוים מלהביא את הקרבן. האיום עזר: "ועמדו קינין [פירוש: שתי תורים או שני בני יונה הם קן] ביום ההוא ברבעתיים" (משנה כריתות א, ז). האמורא שמואל הזהיר את מוכרי ההדסים שעליהם למכור הדסים לא קטומים בשוויים האמיתי, שאם לא כן הוא יורה להלכה כדברי ר' טרפון שאמר שניתן ליטול שלושה הדסים שראשיהם קטומים (סוכה לד ע"ב). פעם אחרת הזהיר האמורא שמואל את מוכרי הקדרות שאם לא ימכרו אותם בשוויים האמיתי, הוא יורה שניתן להשתמש בקדרות ישנות לאחר הפסח (פסחים ל ע"א).

גם בתקופות מאוחרות יותר כשסוחרים ניצלו את הצורך הבלתי נמנע של הציבור במוצר מסוים והעלו את מחירו, מצינו שרבנים הזהירו את הסוחרים שלא לעשות כן תוך איום בחרם. הרב מנחם מנדל קרומכל, התמודד מול גויים מוכרי דגים שהעלו את מחירי הדגים לקראת שבת וימים טובים:

> איכא למיחש גבי שבת שעניים לא יקנו לעולם דגים מחמת היוקר, דודאי מי שיש לו ממון מצוי להוציא, יכול להרבות להוצאת שבת לכבדו והקב"ה פורע לו. אבל עניים שאין להם ממון מצוי כדי להוציא הרבה לכבוד השבת היאך יהיו יכולים לקנות כיון שאין להם. ותדע, שהרי אמר רבי עקיבא: "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות" (פסחים קיג ע"אא). ואם כן אם הדגים יתייקרו כל כך לא יוכלו העניים לעולם לכבד את השבת בדגים. לכך שפיר דמי לעשות תיקון שלא יקנו דגים כלל לכמה שבתות כדי שיוזלו ויוכלו אחר כך אפילו עניים לכבד את השבת בדגים והיינו: "עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהילים קיט,

---

[2] ראה בהרחבה, ארבעת מאמריו של הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, בנושא הגנת הצרכן, שפורסמו בתחומין א-ד; שילם ורהפטיג, "מפקיעי שערים והדרכים לבלימתם לפי ההלכה", סיני, צד (תשמ"ד), עמ' רלז-רנא; הנ"ל, "הגנת הצרכן נגד מפקיעי שערים", דיני מסחר במשפט העברי, ירושלים תש"ן, עמ' 97-115; אנציקלופדיה תלמודית, כרך י: הפקעת שערים.

קכו), כמו בקינים דרבן שמעון בן גמליאל דכריתות, והוא מעין מה שאמרו מוטב שיחלל שבת אחד כדי שיקיים שבתות הרבה.[3]

בכל המקרים הנזכרים כאן, המנהיגים הרבניים יזמו את חרם הצרכנים וגיבו אותו. מה גם שמדובר במוצרים הנדרשים לקיום מצוות כמו קרבן או ארבעה מינים, או אף מנהג כאכילת דגים בשבת. יש להניח שאותם דיינים או רבנים בדקו האמנם המחיר מופקע, ורק לאחר מכן הכריזו על החרם.[4]

אך האם כל אדם או כל קבוצת אנשים יכולים להחליט שמחיר של מוצר מסוים הוא מופקע ויקראו להחרימו?

ג. "אדם חשוב" - פיקוח על המחירים

חרם צרכנים הוא בעצם פיקוח של הצרכנים על המחיר באמצעות כוח הקנייה שלהם. על פי ההלכה יש סמכות לבעלי עניין משותף לתקן תקנות במה שקשור למחיר מוצר. כך פסק הרמב"ם (הל' מכירה יד, ט-י) על פי התוספתא (בבא מציעא [ליברמן] יא, כג):

> רשאין בני העיר לקוץ (=לקצוץ, לקבוע) להם שער לכל דבר שירצו, ואפילו בשר ולחם, ולהתנות ביניהם לכל מי שיעבור יענשו אותו כך וכך. רשאין אנשי אומניות לפסוק ביניהם שלא יעשה אחד ביום שיעשה חבירו וכיוצא בזה וכל מי שיעבור על התנאי יענשו אותו כך וכך.

בני עיר מוסמכים לקבוע את המחירים של מוצרים ואף של מוצרי יסוד כמו בשר ולחם. הרמב"ם (שם הל' יא) סייג והוסיף תנאי משמעותי ליכולת מימוש החלטה כזו:

> במה דברים אמורים? במדינה שאין בה חכם חשוב לתקן מעשה המדינה ולהצליח דרכי יושביה. אבל אם יש בה אדם חכם חשוב, אין התנאי שלהן מועיל כלום, ואין יכולין לענוש ולהפסיד על מי שלא קיבל התנאי. אלא אם כן התנה עמהם ועשו מדעת החכם, וכל מי שהפסיד לפי התנאי שאינו מדעת החכם משלם.

דברי הרמב"ם הללו מבוססים על דברי רב פפא (בבא בתרא ט ע"א) שבמקום שיש אדם חשוב, אין לתקנה תוקף בלי שיפקח על טיבה. מפרשי הרמב"ם עסקו בשאלה האם לשיטתו צריך הסכמת "אדם חשוב", רק בתקנה שתיקנו בעלי אומנויות או גם בתקנה שתיקנו אנשי העיר.[5] לענייננו נניח בשלב זה שגם לתקנת בני עיר יש צורך בהסכמת אדם חשוב.

---

[3] שו"ת צמח צדק (הקדמון) סי' כח. עניין זה נזכר בנושאי הכלים של השולחן ערוך בתחילת הלכות שבת, שו"ע או"ח סי' רמב, מג"א ס"ק א ומשנה ברורה ס"ק ב. מקורות רבים על חרם צרכנים בשל מחירים גבוהים של הדגים לכבוד שבת וחג, ראה: אשר אנשיל כ"ץ, אוצר השבת, עמ' קפו-רט. הספר כולו הוא על או"ח סי' רמב, והדיון המרכזי שם הוא בשאלה, איך ניתן לוותר על אכילת דגים בשבת, גם לשם מטרה חשובה כמו הורדת מחירים בשוק.

[4] הרב מנשה קליין, שו"ת משנה הלכות, י סי' עז הציע לעשות חרם צרכנים נגד מוכרי האתרוגים כשהם מפקיעים מחירים - שבכל קהילה יהיה סט אחד של ארבעה מינים אצל הרב או הגבאי לטובת כל הקהילה. הוא למד זאת מהמסופר בגמ' סוכה מא ע"ב על רבן גמליאל שקנה אתרוג באלף זוז ותנאים אחרים קיבלו ממנו במתנה ואחר כך זה מזה ובירכו עליו על פי הכלל ההלכתי "מתנה על מנת להחזיר". לדבריו, התנאים האחרים לא קנו אתרוג כדי שהמוכרים יורידו את המחיר, וכך הכול יוכלו גם הם לקנות אתרוגים. לקראת פסח תשע"ד עלו מחירי הדגים בשל מחסור. רבני העיר בני ברק קבעו מחיר מקסימלי אותו יש לשלם, וקבעו שאין לשלם יותר ממה שנקבע. ראה: עיתון 'המודיע', בימים של סוף חודש אדר ב' תשע"ד.

[5] בשו"ת הריב"ש (סי' שצט) טען שאדם חשוב נדרש רק לתקנת בני אומנות, ולדעתו לכך התכוון הרמב"ם. הכסף משנה ציטט את דבריו בהל' מכירה שם, וכך פסק בשולחן ערוך (חו"מ סי' רלא, כח). אך בשו"ת אבקת רוכל (סי' קפו וקפח) טען שלדברי הרמב"ם יש צורך באדם חשוב גם לתקנת בני העיר. ראה עוד במפתח המקורות שבמהדורת הרב שבתי פרנקל.

הרמב"ם ראה את תפקידו של האדם החשוב בתיקון מעשי המדינה ובהצלחת דרכיה. הרמב"ן (בבא בתרא שם) כתב שתפקידו של האדם החשוב הוא לפקח על ההגינות והיושר שבתקנה, שהיא נועדה לטובת הכלל, ושאין בה פגיעה מכוונת באנשים או באינטרסים מסוימים.[6]

במציאות כלכלית חברתית מודרנית, נראה שיש להעניק לאותו אדם חשוב או גוף של אנשים חשובים, את הסמכות לבחון החלטה וקריאה להתנהלות ציבורית שבאה מקבוצה מסוימת אם היא ישרה וצודקת, ובמיוחד החלטות שעלולות לפגוע כלכלית ועסקית באחרים. כך ביקש לראות זאת הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, כשעסק בסמכות ארגון מקצועי :

> כשיש אדם חשוב בעיר דרושה הסכמתו לתקנות אלה, כדי לתת להן החוקיות הדרושה. וטעמא דדינא הוא לפי שכל ארגון מקצועי איננו יכול להיות אוביקטיבי בהחלטותיו אלא הוא סוביקטיבי והנאתו העצמית עוצמת את עיניו לראות גם מצבו של בעל הבית... לתקן זאת התנו רז"ל לתלות תקנות הפועלים בהסכמתו של אדם חשוב. זאת אומרת חדור ברוח התורה והמשפט ושיהיה אוביקטיבי לגמרי שישקול את הענינים מתוך שפופרת בהירה של מדת הצדק לשני הצדדים ושימנע על ידי כך כל השתמשות של שביתה בלתי מוצדקת או השתלטות צד אחד על השני.[7]

אילו תכונות ומעלות צריך שיהיו ל"אדם חשוב", על מנת שיהיה מסוגל להכריע האם החלטה של איגוד מקצועי, בעלי אינטרס משותף, בני העיר, תקפה או לא. יש הסוברים שהאדם החשוב הוא תלמיד חכם שממונה על הציבור.[8] יש המפרשים שמדובר על אדם שממונה על הציבור, אך הוא אינו חייב להיות תלמיד חכם.[9] הרשב"א סבר שמספיקה לו אחת מהתכונות: "תלמיד חכם שבעיר אם ישנו בעיר, או אדם חשוב שנתמנה פרנס על העיר".[10] עדיפות ראשונה לתלמיד חכם אחר כך פרנס, מנהיג ציבור.

מכל מקום מדובר על מישהו שמבין את ההתנהלות והמדיניות הכלכלית ומודע לכל ההשלכות הכלכליות והחברתיות של אישור התקנה. כך כתב המאירי (בבא בתרא ח ע"ב): "דוקא חכם שהוא פרנס וממונה על מעשה העיר לפשפש בהם לתקן המעוות, אבל שאר תלמידי חכמים אין להם כלום בדבר זה". לא כל תלמיד חכם יוגדר כאדם חשוב לצורך פיקוח על התנהלות כלכלית, ולענייננו, על פיקוח מחירים.[11]

---

[6] דברים דומים באשר לייעודו של האדם החשוב, כתבו גם: ריטב"א ומאירי בבא בתרא שם, הנימוקי יוסף (בבא בתרא ו ע"ב בדפי הרי"ף); ערוך השולחן, חושן משפט, סי' רלא, כח; שו"ת אגרות משה חלק חו"מ א סי' נח.

[7] הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שו"ת משפטי עוזיאל כרך ד - חו"מ סי' מב.

[8] הר"י מיגאש, בבא בתרא ט ע"א. הרא"ש בבא בתרא א, לג; הרב אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, פרק מד. הגדרה זו נפסקה להלכה בטור ובשולחן ערוך חושן משפט סי' רלא, כח. ערוך השולחן (חושן משפט סי' רלא, כח) הביא את דברי השו"ע והוסיף: "חכם חשוב ממונה על הציבור – כמו רב העיר". נראה שרב העיר יכול להתאים להגדרה זו אם הוא אכן מבין ויש לו תמונה כוללת של כל ההיבטים ההלכתיים וגם הכלכליים - חברתיים. יש המשתמשים במושג הלכתי דומה: "חבר עיר": תלמיד חכם המתעסק בצרכי צבור" (רש"י, מגילה כז ע"ב). באנציקלופדיה תלמודית, בערך: חבר עיר, מובאות הגדרות נוספות למושג זה.

[9] הרשב"א בבא בתרא ט ע"א בשמו של הר"י מיגאש. לזה אולי התכוון הרמב"ם (הל' מכירה שם) ע"פ המגיד משנה: "אדם חשוב - ממונה על הציבור וזהו שכתב המחבר לתקן מעשה המדינה". הר"ן (מובא בנימוקי יוסף, בבא בתרא ו ע"ב בדפי הרי"ף) כתב: "אדם חשוב - הממונה על הציבור".

[10] שו"ת הרשב"א חלק ד סי' קפה; חלק ה סי' קכה.

[11] מקורות והפניות רבות להגדרת תכונותיו של "אדם חשוב" בספרות הפסיקה והפרשנות במהלך הדורות, ראה: ד"ר שילם ורהפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, "מיגבלות בנוגע להסכמת אדם חשוב", עמ' 962-965; פרופ' מנחם אלון, "אישור 'אדם חשוב' לתקנות הקהל", המשפט העברי, עמ' 607-614; פרופ' צבי אריה שטיינפלד, "אדם חשוב שאני", דיני ישראל, יג-יד (תשמ"ו-תשמ"ח), עמ' קצא-רלח; הרב יגאל אריאל, "המושב לאור ההלכה", תחומין, ו (תשמ"ז), עמ' 252 – 262. על מעמדו של רב מושב "כאדם חשוב" במה שקשור לחיי הציבור מבחינה כלכלית - משפטית; הרב נפתלי בר אילן, "אדם חשוב", משטר ומדינה

הרב אריה יהודה ליב תאומים מבראדי, דן במקרה שמנהיגי הקהילה רצו לאסור קניית דגים כמה שבתות בשל המחיר הגבוה שדרשו המוכרים: "ולבי בל עמם. דוקא שמיקירים מחמת שיהודים קונים. אבל כשהיוקר בא מחמת סיבות אחרות, מפני שמוכרי הדגים אומרים שמחמת הקרירות אינם הדגים בנמצא, ומחמת זה הדגים ביוקר במקום המוצאים, וגם ההוצאה שלהם יתר על השבח", ועל כן גם אם יגזרו שלא לקנות, המחיר לא ירד כי ההוצאות גדולות: "אם כן במה כוחם יפה לאסור הדגים למי שירצה לענג בשבת בדגים יקרים מחמת ההכרח, אם אין בידינו ראיה שנוכל לעשות כן".[12]

לא ברור האם בני הקהילה נשמעו לו, אך מכאן שצריך לבדוק מה הסיבה להעלאת המחיר, ואם יש הצדקה להעלאת המחיר אין לגזור חרם. חרם צרכנים יכול להיות לגיטימי, רק לאחר שנעשתה בדיקה אובייקטיבית ע"י אדם או גוף שיש לו את הכלים לבדוק, שיבחן ויברר, האמנם נכונה הטענה נגד המחיר הגבוה של המוצר.

ד. "אדם חשוב" בזמננו

התנאי בגמרא לתקן תקנה כלכלית, ובכללה גם תקנה הקשורה לקביעת מחיר של מוצר, תלויה באישורו של אותו "אדם חשוב". רב תלמיד חכם, או מי שממונה על הציבור. במציאות ימינו, רב עיר או רב יישוב, ואף רבנים ראשיים לא מעורים ולא מפקחים על המתרחש בחיי הכלכלה והמסחר.[13] הרב שלמה זלמן אויערבך, התייחס לעובדה שרבנים המשמשים כמנהיגי ציבור, אינם מעורבים כיום בסוגיות ובשאלות שקשורות להתנהלות המשק:

> באותם המקומות שהרבנים והתלמידי חכמים שבעיר אינם מכניסים את ראשם בעסקי פועלים ושכר עבודה, הוי ליה (=יש לראות זאת) כאילו אין שם חבר העיר, וכמו שכתבו גדולי האחרונים: "מי שהוא בעל הוראה ואינו ממנהיגי העיר אפילו בלי דעתו תקנתם קיימת". וכתב גם השבות יעקב בחלק א סי' יא: "אם אין שם חכם ממונה מהצבור, אף שיש איזה חכם בעיר, כיון שאינו ממונה לראש עליהם הוי תקנתם תקנה בלא הסכמתו". וכיון שכן אפשר דמהני שפיר (=מועיל ותקין) תקנותיהם של ארגוני הפקידים.[14]

הרב משה פיינשטיין נשאל האם יכול איגוד פועלים להכריז שביתה כשתביעותיהם להעלאת שכר לא נענו, ובתשובתו הוא עמד על השוני הבולט לעין בין הכתוב במקורות לבין דרך ההתנהלות הכלכלית עסקית כיום:

בישראל ע"פ התורה, עמ' 629-631; הרב יוסף גולדברג, "הסכמת אדם חשוב בתקנות חז"ל", דברי משפט, ח (תש"ס), עמ' רטז– רנג; הרב יוסף גולדברג, טובי העיר, ירושלים תש"ס, עמ' רכ-רלו; הרב אפרים קורנגוט, "הצורך באישורו של האדם חשוב", אור יחזקאל, עמ' 141-144; פרופ' נחום רקובר, המסחר במשפט העברי, עמ' 35-36; הרב רפאל שטרן, "הסכמתו של אדם חשוב", טיב סחרה, עמ' פב-צב; אנציקלופדיה תלמודית, ערך: טובי העיר, "הסכמת אדם חשוב שבעיר", סעיף ו.

[12] שו"ת גור אריה יהודה או"ח סי' ז. הוא ערער גם על עצם דינו של שו"ת צמח צדק (הקדמון) סי' כח, ועל הוכחותיו. דברים דומים כתב הרב אליהו קלאצקין (שו"ת דבר אליהו סי' צא). הוא נשאל על הקצבים שהעלו לאט לאט את המחירים וחרגו בכך מההסכמות על המחיר שהיו במקום במשך שנים רבות, אך מאידך המחיר של הבשר עלה. לדבריו, תקנה שהגבילה את המחיר נועדה לטובת אנשי העיר. אך כשאין ברירה מאחר שמחיר הבשר עלה, יש להעלות את המחיר כפי ההכרח.

[13] ראה עוד: הרב נפתלי בר אילן ("פיקוח על המחירים", משטר ומדינה בישראל ע"פ התורה, עמ' 1271) שכתב גם כן, שכיום בתי הדין הרבניים אינם מתמצאים היטב בתמחיר, בכללי השוק וכד', ולכן אין בזמננו "אדם חשוב" מעין זה.

[14] שו"ת מנחת שלמה חלק א סי' פז. אמנם בסוף תשובתו ייעץ הרש"ז אויערבך לפנות בכל זאת לרב העיר, ובמיוחד כשמדובר בשביתת מורים, אך הוא לא הגדיר את מעמדו כאדם חשוב או כחבר עיר. ראה גם: הרב צבי שפיץ, מנחת צבי - הלכות שכירות פועלים, סי' י, ב.

> בערים שבמדינה זו [=ארצות הברית] לא ממונה שום חכם על כך, ולכן הוא כליכא אדם חשוב שתנאיהם ותקנותיהם קיימים.[15]

אם תלמידי חכמים אינם מוגדרים כ"אדם חשוב" מאחר שהם אינם עוסקים בהתנהלות כלכלית, ייתכן שהגדרת "אדם חשוב" תתאים לגוף חיצוני ואובייקטיבי שמודע להתנהלות כלכלית, ולדרך קביעת מחירים של מוצרים. גוף כזה יוכל לתת חוות דעת מקצועית האמנם מחירו של מוצר מסוים הוא גבוה מדי. אין צורך שהגוף שיוגדר "האדם החשוב" יבין בכל תחומי המשק והכלכלה. ישנם תחומים רבים - שכר, יחסי עובד מעביד, צרכנות, מסים ועוד, וייתכן שלכל עניין ונושא יימצא "האדם החשוב" המתאים. למשל, בהקשר של מחיר גבינת הקוטג', ניתן לראות במועצה הישראלית לצרכנות כמי שממלאת את הפונקציה הזו של "האדם החשוב". המועצה הישראלית לצרכנות היא חברה ממשלתית הפועלת מכוח החוק שלא למטרות רווח, להגן על הצרכנים, לשמור על זכויותיהם, ולייעץ בתחומי צרכנות כלכלה ומשפט. המועצה הישראלית לצרכנות תמכה אף היא במחאת הקוטג'. אמנם יוזמי מחאת הקוטג' לא ביקשו מלכתחילה את חוות דעת המועצה לצרכנות, או אף גוף אובייקטיבי אחר שמבין בתחום, אבל הסתבר שהיה מקום למחאה ולהטלת החרם.

ה. חרם צרכנים - ללא צורך בהסכמה של "אדם חשוב"

1. תקנה שאין בה הפסד

לעיל הובאו דברי הרמב"ם (הל' מכירה יד, ט) שלבני עיר יש סמכות לקבוע מחיר של מוצרים ואף של מוצרי יסוד, כמו בשר ולחם, ולקבוע אמצעי אכיפה וענישה למי שמפר את ההסכמה. להסכמה זו יש לקבל אישור ותמיכה מגוף אובייקטיבי שמבין בתחום. המטרה היא לבדוק שהתקנה ישרה, צודקת ולטובת הכלל, ואין בה פגיעה מכוונת במישהו מסוים או בקבוצה מסוימת. כך כתב המרדכי (בבא בתרא רמז תפא):

> לשנות שלא מדעת כולם במידי דאיכא פסידא לזה ורווחא להאי ולא למגדר מלתא הוא אין שומעים להן לעשות תקנה לעצמן שלא כתורה.[16]

האם יש צורך בפיקוחו של אדם חשוב במקום שלא נגרם נזק לצד מסוים אלא נמנע ממנו רווח? הרב יוסף אבן לב, נשאל האם ניתן להטיל חרם צרכנים על מוצר מסוים, שהיו צריכים לשלם עליו מס למלך. במהלך התשובה הביא את דברי המרדכי הללו, והציע שבחרם שהוצע שם אין רווח לאחד וגרימת נזק לאחר, והדיון עסק בשאלה למי יהיה רווח:

> וכבר אפשר למימר דסבירא ליה דהך דמדות ושערים הוי מילתא דאיכא רווחא להאי כמו להאי. משום דאינם גוזרים על הפועלים ועל מוכרי הפירות, אלא על עצמן שלא יקנו ושלא ישכירו פועלים אלא באותם הקציצות שהסכימו.[17]

המחרימים אינם גוזרים ומתקנים תקנה נגד מוכרי הפירות, אלא על עצמם שלא יקנו פירות או מוצרים אחרים אלא במחיר שסוכם מראש, או במחיר סביר. במקרה המדובר, המניעה מלקנות את המוצר עליו יש מס, תמנע רווח מהמלך. הרב משה בן יוסף טיראני, התייחס לדברי המהר"י בן לב, וכתב:

---

[15] שו"ת אגרות משה, חו"מ א סי' נט. במקום נוסף כתב הרב משה פיינשטיין: "ובעצם יש להצריך ע"פ הוראת חכם דוקא, אך שקשה כמובן למצא חכם שיורה בענינים כאלו" (שו"ת אגרות משה, יו"ד ג סי' עד).

[16] דברי המרדכי נפסקו להלכה בשו"ע חו"מ סי' ב, א ברמ"א.

[17] הרב יוסף אבן לב, שו"ת מהר"י בן לב חלק ד סי' טו.

ואף על גב דממילא איפשר דמטי פסידא לפועלים או לבעלי חנויות, לא חשיב פסידא מה שאינם מרויחים יותר מדאי. כיון שנעשה בצדק ויכולים גם כן להכריח את מוכרי הפירות שימכרו הפירות שיש להם עתה למכור על המדות והשערים שתקנו בני העיר.[18]

כשמתקבלת הסכמה שלא לקנות מוצר מסוים שמחירו נחשב יקר או אף מופקע, נגרם נזק למוכר, שהרי יש לו סחורה והוא איננו מרוויח כלום. ובכל זאת אין לראות בכך גרימת נזק למוכר אלא מניעת רווח, מאחר שהוא נדרש למכור את המוצר במחיר סביר או במחיר שהיה מוסכם.

כך גם באשר לחרם על קניית גבינת קוטג'. עד שנת תשס"ח (2008) מחיר גבינת הקוטג' היה נתון לפיקוח ממשלתי. הפיקוח הוסר בשל הציפייה שתהיה תחרות בין שלוש החברות הגדולות והיחידות במשק שמשווקות את המוצר, וזה לא קרה. מחיר גבינת קוטג' עלה מאז בעשרות אחוזים. הצרכנים שקראו לחרם הניחו שיהיה רווח נאה לחברות המייצרות והמשווקות גם אם מחיר הקוטג' יוזל בכמה שקלים וכפי שאכן היה לבסוף. אמנם, אין זה דומה לגמרי לנידון בתשובתו של המהר"י בן לב מפני ששם המוחים ביקשו להחזיר את המחיר "באותם הקציצות שהסכימו", וכאן מחרימי גבינת הקוטג' לא דרשו להחזיר את הפיקוח הממשלתי על גבינת הקוטג', או להחזיר את המחיר שהיה לפני הסרת הפיקוח, ובכל זאת העיקרון דומה. מטרת המחאה הייתה לגבות מחיר הגון וסביר ולא מחיר מופקע. אמנם בהמשך דבריו הוא כתב שאם יביאו למשל פירות ממקומות אחרים זולים יותר, אכן ייגרם נזק למוכרי הפירות, אך בוודאי שמותר לאנשים להחליט שהם נמנעים מלהשתמש במוצר מסוים, בשל מחירו היקר. להסכמה כזו שעניינה מניעת רווח מהמוכרים, ולא גרימת הפסד ישיר, אין צורך בהסכמה של "אדם חשוב".

2. כאשר האדם החשוב לא חיווה דעתו

הרב יוסף שאול נתנזון נשאל על מקום שבו השוחטים העלו את מחיר הבשר, ובני העיר החליטו שלא לקנות בשר עד שהמחיר ירד. הרב המקומי לא רצה להיכנס לעניין בהיותו נוגע בדבר מאחר ששכרו שולם בהתאם לבהמות הכשרות הנמכרות. בני העיר עשו את החרם ללא הסכמת הרב. על כך השיב הרב נתזון:

תשובה: אם הרב נוגע יכולים לעשות תקנה בלי רשות הרב, כי אדעתא דהכי לא קיימו הרב שיעשה דבר שהא הנגד תקנת בני העיר, ואדרבה החכם ואדם חשוב מחויב לשקוד על תקנת בני העיר... דווקא במידי דאיכא רווחא להאי ופסידא להאי, אבל כאן אינם עושים שום פסידא, רק שהם אינם רוצים לאכול מה שמייקרים השער, וזה לא מיקרי פסידא, כי אם מניעת הרווח, ובכי האי גוונא יכולים לעשות תקנה לעצמן.[19]

במקום שהרב איננו יכול להתערב, ייחשב המקום כמקום שאין בו "אדם חשוב", ובני העיר יכולים לתקן תקנה שנראית להם כטובה ויעילה להם. יתר על כן, הפיקוח של אדם חשוב מטרתו לוודא שהתקנה איננה גורמת רווח לקבוצה מסוימת והפסד לאחר, אך מניעת רווח מסוחרים איננה נחשבת להפסד, ועל כן בני העיר יכולים לתקן תקנה כזו ללא הסכמת אדם חשוב.[20]

---

[18] הרב משה בן יוסף טיראני, שו"ת מבי"ט חלק א סי' רלז.

[19] שו"ת שואל ומשיב, תנינא חלק ד סי' פט. בשו"ת מהרש"ם, חלק ד סי' עה הסכים לדברי שו"ת שואל ומשיב.

[20] הרב אריאל בראלי, "חרם צרכנים", אבני משפט, יג (תשע"א), עמ' 187-196, עסק ביכולת להטיל חרם בגלל מחיר גבוה, וכן מסיבות פוליטיות כמו חרם על מוצרים מיו"ש, או בשל חילול שבת. הוא דן בהקשר זה בסוגית יורד לאומנות חברו, מרחיקים מצודת הדג, מערופיא (בלעדיות), עני המהפך בחררה. לענ"ד כל הסוגיות הללו לא רלוונטיות לעניין חרם על מוצרים. אין מדובר על הכנסת מתחרה אחר, אלא קובעים

ו. חתימה על עצומה - כמוה כהסכמת בני עיר?

הדיון עד כה התבסס על ההנחה שתקנת בני עיר זקוקה להסכמתו של גוף אובייקטיבי "אדם חשוב", וטענו שהסכמה שעניינה מניעת רווח איננה זקוקה לאישור אדם חשוב. כאמור לעיל (סעיף ג) יש הסוברים שרק תקנה והסכמה של בעלי אותה אומנות זקוקה לאישור של אדם חשוב, אך הסכמה של בני עיר או של מנהיגי המקום איננה זקוקה להסכמה כזו. למנהיגי מקום יש סמכות לתקן תקנה גם אם בעקבות התקנה נגרם נזק לקבוצה מסוימת ובלבד שלתקנה יש תועלת לכלל התושבים. כך למשל כתב הרב משה אלשיך:

> נמצא קצובן של דברים שבכל תקנות והסכמות שמתקנים טובי העיר בענין שערים ומדות וכיוצא בהם, אע"פ שיש להם בדבר פסידא להאי ורווחא להאי, כיון דודאי מכוונים לתיקון העיר כל כמיניהו, אע"פ שיש בעיר בני אדם שמוחים בדבר. וטעמא דמילתא משום דלא צריכינן דלהוי מדעת כלם אלא דאזלינן בתר רובא או בתר טובי העיר... שכיון שהוא תיקון לכולל, לא חיישינן אם יהיה רווחא להאי ופסידא להאי, דתקנת הכולל עדיף כענין להתנות על המדות וכו' וכיוצא מעניני צרכי העיר ותקנותיה ע"פ טובי העיר. כי תקנות אלו במילי דעלמא לצורך הנהגת העיר חשובות לפני הקב"ה. כי בגלל הדבר הזה ירבה שלום בארץ ובשמוע המיעוט אל הרוב ישקוט מדון כי יהיו ישראל כאיש אחד חברים ומרבים שלום בעולם.[21]

העיקרון הוא שתקנה שתוקנה ע"י בני העיר או ע"י נבחריהם - טובי העיר, שנועדה לטובת הכלל, תקפה ויעילה, גם אם נגרם הפסד ליחידים. אך מחאת הקוטג' הייתה מחאת עממית של אזרחים שחתמו על עצומה משותפת פרי יוזמתו של אדם לא מוכר, שאמנם הספיקה לגרום למשווקים להוריד את מחיר הגבינה בשל ירידה במכירות. בעידן הפייסבוק ואמצעי התקשורת האחרים, יש צורך לבדוק האמנם חתימה על עצומה כמוה כהסכמת "בני העיר". אין מדובר על קבוצת אנשים המתגוררים בסמיכות תחת רשות מוניציפלית אחת, אלא בקבוצת אנשים גדולה יותר שהמרחק הגאוגרפי ביניהם, איננו משנה דבר. לא ידוע במצב כזה מי הם החותמים, ייתכן ויש שחתמו מספר פעמים בשמות בדויים, לא ידוע גילם, ועוד. לעומת זאת בני עיר או בעלי עניין מחליטים לאחר שיקול דעת ובחינה של כל ההשלכות, וכשידוע למי יש זכות הצבעה. ספרות הפוסקים מלאה בשאלות על טיבם של בני העיר שמקבלים החלטות המחייבות אחרים. מי רשאי להשתתף בהצבעה, האם אילו רק משלמי מסים בעיר, ועוד ועוד. ואילו כאן זה לא קרה. מישהו קרא קריאה ורבים הצטרפו לקריאתו. לא ברור שכל החותמים ידעו מדוע מחיר גבינת הקוטג' הוא יקר, אבל הם חתמו כי הם רצו להוזיל את המחיר. כמו כן, מאה אלף איש ואף יותר שחתמו, ואפילו אם נניח שמדובר בחותמים בוגרים, ושאין כפל בהצבעות, ושהכול מודעים לכל הנתונים הקשורים למחיר הגבינה, הם אחוז קטן מאד מכלל האוכלוסייה הבוגרת במדינת ישראל. זה אמנם הספיק

שלא צורכים מוצר מסוים בשל מחירו הגבוה. הוא אף ראה בזה התארגנות לאלימות, כי זה פוגע בחופש התחרות. אך כאמור אפשר להגדיר את התנהלות בעלי החברות שמעלים מחירים ללא כל הצדקה כאלימות. חרם צרכנים פירושו שהציבור מפקח בעצמו על המחירים. אמנם אם יתברר שאין הצדקה לחרם והמחיר סביר, או שיש סיבה טובה להעלאת המחיר, אזי יש למנוע חרם כזה.

[21] שו"ת מהר"ם אלשיך סי' נט. הרב מרדכי הלוי, שו"ת דרכי נעם, חו"מ סי' לח דן במקרה שסוחרים גויים העלו את מחיר היריעות ללא הצדקה, והסוחרים היהודים סיכמו ביניהם שלא לקנות מהגויים עד שהם יורידו את המחיר. הוא העניק תוקף לשביתת הסוחרים היהודים מאחר שזו תקנה כללית לטובת כולם, ויש להם רשות להכריח את מי שלא מעוניין לקבל את החרם, והם רשאים לרדוף אותו עד שיקבל את ההסכמה של כולם.

לחברות המשווקות להחליט להוריד את מחיר הגבינה, שחששו מירידה במכירות הגבינה, אחרי שרבים יצטרפו למחאה גם אם הם לא חתמו על העצומה, אבל חתימה על עצומה של רבים ואף רבים מאוד איננה מחייבת את כלל האוכלוסייה. גם אם מאות אלפים נוספים יחתמו עליה, וגם אם בפועל, אזרחים רבים מאוד לא יקנו את הגבינה. אי אפשר לכפות את המחאה על מי שלא מעוניין בכך מאחר שההחלטה לא נעשתה בעצה אחת, ולא ניתן לבדוק האם אין כפל בהצבעות.

סיכום

א. הפקעת מחירים היא מעשה חמור, וחובה על מנהיגי הציבור לעקוב אחר פעילות סוחרים ולבדוק שהם אינם מפקיעים מחירים, ולהעניש את המפקיעים.

ב. מותר לתקן חרם צרכנים שלא לקנות מוצר מסוים, על מנת ללחוץ על המוכרים להוריד את המחיר, כשאין הצדקה למחיר גבוה ומופרז. אם המחיר עלה בשל סיבה הגיונית, אסור להטיל חרם צרכנים.

ג. על מנת לקבוע שאכן המחיר הנגבה עבור המוצר הוא גבוה, ואין הצדקה לגביית מחיר כזה, יש לקבל את הסכמתו של "אדם חשוב" לחרם צרכנים. "אדם חשוב" הוא תלמיד חכם שמבין בתחום הנידון, שמקובל על הציבור, שיוודא שתקנת החרם הגיונית וצודקת ולא נועדה לפגוע סתם. כשאין תלמיד חכם כזה, ניתן לסמוך על אדם אחר או גוף אובייקטיבי אחר, שיש לו את הנתונים הללו.

ד. כשברור לכול שהמחיר מופרז, וחרם הצרכנים נועד רק למנוע רווח מופרז ולא לגרום נזק, אין צורך בהסכמה של אדם חשוב.

ה. על מנת להטיל חרם צרכנים יש צורך בהסכמה של אנשים שיש להם מכנה משותף ברור, ושהנתונים אודות מחיר המוצר אותו הם רוצים להחרים ברורים וידועים להם. כמו כן, חרם צרכנים הוא כשרוב הצרכנים מעוניינים בדבר. כשהנתונים הללו חסרים לא ניתן לאכוף את החרם. חתימה על עצומת מחאה בפייסבוק, ואף של אנשים רבים, איננה מספיקה כדי לאכוף את החרם, מפני שאין מדובר על רוב תושבי המדינה, לא ידוע טיבם של החותמים, והם לא היו בעצה אחת.